

ՄԵՐ ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐԻ ՄՕՏ

I

ՄԻ ԽՁՈՒՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ. — Այս վերնագրի տակ Կովկասի լեռնական ծանօթ գործիչ Հայտար քեզ Բամմատը իր խմբագրած ուսսերէն «Կաւկազ» քերթի № 3-ում (մարտ) հրատարակել է մի վաւերագիր՝ Հիւսիսային Կովկասի Հանրապետութեան Պատւիրակութեան նամակը՝ ուղղւած Վրաստանի Փարիզի նախկին դեսպան Ա. Զիսեմկելիին, որով բացատրում են Վրաստանի եւ Լեռնականների Պատւիրակութիւնների միջեւ առաջ եկած խփումի պատճառները:

Այդ նամակը հետաքրքրական է եւ հայ ընթերցողների համար եւ, որպէս պատմական փաստաթուղթ, մենք օգտակար ենք համարում ամբողջութեամբ հրատարակել «ՎԷՄ»-ի մէջ: Որպէսզի, սակայն, արտասահմանի, ընդհանուր առմամբ, Կովկասեան գործերին անտեղեակ ընթերցողների համար մութ կէտեր չմնան, անհրաժեշտ ենք համարում տալ հետեւեալ տեղեկութիւնները:—

1921 թ. Փարիզում, Կովկասեան 4 հանրապետութեանց միջեւ կնքուել էր մի համաձայնութիւն, որով պարտաւորուել էին ապրել համերաշխ եւ վարել ներդաշնակ արտաքին քաղաքականութիւն: Զորս հանրապետութեանց ներկայացուցիչները պարբերական ժողովներ էին գումարում եւ աշխատում էին գործել միացեալ նախատով: Լոգանի Դաշնագրից յետոյ, այդ նախատը խանգարեց. հայերը դուրս մնացին: Երեք հանրապետութեանց ներկայացուցիչները շարունակեցին իրենց ժողովները, որոնք կոչւում էին «Երեք Հանրապետութիւնների հորհուրդ»:

Բացի այս միութիւնից, Պոլսում կազմեց, այսպէս կոչուած, Կովկասի Անկախութեան Կոմիտէն, որ յետոյ, բոլշեւիկների ճնշման հետեւանալով. փոխադրեց արտասահման: Այս Կոմիտէն մինչեւ այսօր էլ հրատարակում է «Պրոմէթէ» ամսագիրը: Այս Կոմիտէի մէջ էլ հայերը չեն մտնում, իսկ լեռնականներից մտնում են

տյն տարբերը, որոնք հակառակ են «Երեմի Հանրապետութիւնների հորհրդի» անդամ լեռնականներին՝ Հայտար Բամմատին, Չերմոյեւին: Կովկասի Անկախութեան Կոմիտէին գլխաւոր ոյժ տուղը վրացի սոցիալ – դեմոկրատներն են եւ ագրքէջանցի մուսաւաքականները:

Այս նախագիտելիքներից յետոյ, Հիւս. Կովկասի Պատւիրակութեան նամակի բովանդակութիւնը կը լինի հասկանալի: Ահա այդ նամակը, որ գրւած է 1930 թ. յուլիս 8-ին եւ որի տակ ստորագրել են ի դիմաց Հիւս. Կովկասի Հանրապետութեան Պատւիրակութեան՝ Ա. ԼՄ. Չերմոյեւը եւ Հայտար Բամմատը:

Պարոն Նախարար,

Յեղափոխութեան հէնց սկզբին, տակաւին Վրաստանի եւ Կովկասեան միւս հանրապետութիւնների անկախութեան հռչակումից առաջ, Հիւսիսային Կովկասի յազօր ներկայացուցիչները նպատակ էին դրել իրենց երկրի միացումը Անդրկովկասի հետ: 1918 թ. մարտին Թիֆլիս հասաւ մի յատուկ Պատւիրակութիւն, որի կազմի մէջ մտնում էին եւ սոյն նամակը ստորագրող անձերը՝ իրենց հետ բերելով Կովկասեան միութեան ծրագրի նախագիծը: Այդ Պատւիրակութիւնը, Ագրքէջանի, Հայաստանի, Վրաստանի Ազգային Խորհուրդների հետ բանակցելուց յետոյ, մեկնեց Տրապիզոն, ուր այդ միջոցին դումարւած էր Թիւրք – Անդրկովկասեան խաղաղութեան Խորհրդաժողովը:

Հասնելով Խորհրդաժողովի աշխատանքների վերջին՝ Պատւիրակութիւնը նրա մէջ զրաւեց առանձին մի դիրք, որ արտայայտւած է Օսմանեան եւ Անդրկովկասեան Պատւիրակութիւններին ուղղւած իր 1918 թ. ապր. 1 յայտագրի մէջ: Հետագային հրատարակւած այդ յայտագրով Հիւսիսային – Կովկասեան Պատւիրակութիւնը, ամէն կերպ ընդգծելով Կովկասի միութիւնը աշխարհագրական, տնտեսական եւ ռազմագիտական տեսակէտից, պնդում էր Կովկասեան Համադաշնակցութեան ստեղծման անհրաժեշտութեան վրա:

Նոյն 1918 թ. յունիս ամսին, անդրկովկասեան պետութեան կազմալուծումից եւ Ագրքէջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախ հանրապետութիւնների ստեղծումից անմիջապէս յետոյ, Հիւսիսային – Կովկասեան Պատւիրակութիւնը Բաթումի Խորհրդաժողովում Նոյն առաջարկութիւնն արաւ նորակազմ երեք հանրապետութիւնների կառավարութիւններին: 1919 թ.ի սկզբին, Պոլսում, Փարիզի ճանապարհի վրա, մենք նորից կրկնեցինք այդ փորձը, որպէսզի

հնարաւոր լինի խաղաղութեան վեհաժողովի առջեւ ցուցադրել կովկասեան ճակատի միութիւնը :

Քիչ յետոյ, մարտ ամսին, միշտ միեւնոյն նպատակը հետապնդելով, Հիւս. Կովկասի կառավարութիւնը առաջարկեց Անդրկովկասի կառավարութիւններին գումարել մի խորհրդաժողով, որ եւ հաւաքեց Թիֆլիսում : Այդ խորհրդաժողովի աշխատանքները զուգադիպեցին զօր. Դէնիկինի սպիտակ բանակների յարձակման Հիւսիսային — Կովկասի Հանրապետութեան վրա : Անդրկովկասի կառավարութիւններն աւելի խոհեմ համարեցին սպասողական դիրք բռնել, եւ խորհրդաժողովը յետաձգեց, *sine die*.

Մեր երկրի գրաւման ընթացքին զօր. Դէնիկինի զօրքերի կողմից, Ազգային Պաշտպանութեան Խորհրդի Կառավարութիւնը, որ պայքարում էր սպիտակ ռոնադաւիչների դէմ, մէկից աւելի անգամներ նոյն փորձերն արաւ :

Բոլոր այս դիմումները բաւարար բարենպաստ արձագանգ չգրտան անդրկովկասեան քաղաքականութեան ղեկավարների կողմից, եւ կովկասեան մէկ ճակատը, որ միակ միջոցն էր կովկասեան բոլոր հանրապետութիւնների պաշտպանութեան, չիրականացաւ : Իրեւ հետեւանք, կովկասեան չորս հանրապետութիւնները ջախջախեցին մէկը միւսի յետեւից :

Մենք յոյս ունէինք, որ այդ ծանր փորձից խրատւած՝ անդրկովկասեան ներկայացուցիչները կը հրաժարին մոլորութիւններից եւ բոլշեւիկների դէմ մղած իրենց հետագայ պայքարում աղնւ եւ պարկեշտ կերպով մեղ հետ կը ստեղծեն այնքան անհրաժեշտ միացեալ ճակատը : Եղաւ մի պահ, երբ թւում էր թէ մեր բաղձանքները իրականանում են : 1921 թ. Կովկասի Ազգային Կառավարութիւնները, հաւաքելով Փարիզում, ընդունեցին կովկասեան միութեան սկզբունքը եւ դրին ապագայ համադաշնակցութեան հիմքը : Տարբեր ժամանակներում ստորագրեցին այդ վճռին վերաբերող զանազան վաւերացումներ : Դժբախտաբար, չատ շուտով պարզեց, որ կովկասեան բոլոր ազգային կազմակերպութիւնները միեւնոյն չափով անկեղծ չեն իրենց ձգտումների մէջ եւ միեւնոյն ջերմութեամբ չեն աշխատում իրականացնել դժւած նպատակները : Տրւած վճիռները մնում էին մեռած տառ : Վրաստանի լեզասիոնը եւ Ազրբէջանի ու Հայաստանի պատերազմութիւնները դործում էին ջուկ-ջուկ, հետեւելով այն ուղիներին, որոնք թւում էին նրանց ամենից աւելի համապատասխան իրենց ժողովրդի շահերին :

Հիւսիսային Կովկասի Պատւիրակութիւնը մէկից աւելի անգամներ ցոյց է տւել նման գործելակերպի անյարմարութիւնը եւ եռանդով պահանջել, որ Կովկասեան Հանրապետութիւնների ամենաորակեալ ներկայացուցիչներէց կազմւի մի կենդրոնական մարմին, որպէսզի սա կենդրոնացնի տարբեր ազգային կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը եւ իր ձեռքն առնի Կովկասեան քաղաքականութեան բարձրագոյն ղեկավարութիւնը: Հիւս. Կովկասեան Պատւիրակութեան գաղափարով այդ կազմակերպութիւնը, մնալով Կուրիսների յետեւ, դուրսը ոչնչով չալտի կաշկանդէր գործունէութիւնը պաշտօնապէս ճանաչցած ներկայացուցչութիւնների՝ Վրաստանի լէգատիոնի եւ Կովկասեան միւս Հանրապետութիւնների պատւիրակութիւնների:

Այս միանգամայն տրամաբանական եւ օրինական պահանջները հանդիպում էին խուլ, բայց յամառ դիմադրութեան անպատասխանատու մարմինների կողմից, որոնք, դժբախտաբար, որոշում էին Ձեր սեփական վարքագիծը, այ. Նախարար:

Մէկից աւելի անգամներ ոչ միայն մասնակի դրոյցների ժամանակ, այլ եւ Նրեք Հանրապետութիւնների Խորհրդի պաշտօնական նիստերում, որոնք Ձեր որդեգրած դիրքի շնորհիւ վեր էին ածւել որեւէ հեղինակութիւնից զուրկ փոխադարձ տեղեկատուութեամբ զրազուդ մի յանձնախմբի, Դուք լոյեալ կերպով ընդունում էիք մեր գանգատների իրաւացի լինելը: Դժբախտաբար, Դուք Ձեր մէջ բաւարար ոյժ ու տոկունութիւն չգտաք, որ հակադդէիք որոշ չրջանների կորստաբեր ազդեցութեան:

Ստեղծւած անբնականոն վիճակը վատթարանում էր նաեւ շնորհիւ այն փաստի, որ Ձեզ իր կամքը թելադրող քաղաքական խմբակցութեան միտումները մեր կողմից դիտւում էին անհամապատասխան Կովկասեան ազատ եւ անկախ Համադաշնակցութեան մեր դաւանած գաղափարին:

Շատ անգամներ մենք առիթ ենք ունեցել հրաւիրելու Ձեր ուշադրութիւնը վրաց սոցիալ – դեմոկրատական կուսակցութեան եւ նրա «Պայքարի Ձայնը» պաշտօնաթերթի բռնած դիրքի վրա Ֆաշիստական Իտալիայի եւ նոր Թիւրքիոյ հանդէպ, մի դիրք, որ մենք եւս մեզ համար համարում էինք բացարձակապէս անընդունելի եւ որին Դուք եւս, հակառակ կուսակցութեան հետ ունեցած Ձեր ջերմ կապին, որպէս Վրաստանի ներկայացուցիչ, չէիք կարող, բնականաբար, հաւանութիւն տալ:

Վերջին երեք տարիների ընթացքին մենք անընդհատ մասնանշել ենք Ձեզ, որ Կովկասի քաղաքական ապագային իրական վտանգ է սպառնում այսպէս կոչւած Կովկասի Անկախութեան Կոմիտէն, որ ղեկավարւում է Ձեր կառավարութեան անդամներից մէկի կողմից, որը, ինչպէս եւ Վրաստանի կառավարութեան բոլոր անդամները, պատկանում է սոցիալ – դեմոկրատական կուսակցութեան: Ե. Պ. Գեղեցիկորիի հետ միասին Դուք եւս ընդունեցիք այդ կազմակերպութեան կեղծ ու փնասակար լինելը:

Դուք շատ լաւ դիտէիք, որ այդ կազմակերպութեան Հիւս – Կովկասեան հաստաձը, մեծ մասով կազմւած է մեր թշնամի բանակում գտնուող մարդկանցից, որոնք նոյն իսկ զէնն ի ձեռին կուել են Հիւս – Կովկասի հանրապետութեան դէմ, կամ բաղկացած է այնպիսի տաւաղիրներից, որոնք ոչ մի մասնակցութիւն չեն ունեցել մեր աղաքային շարժման մէջ թէ՛ Կովկասում եղած ժամանակ եւ թէ՛ տարադրութեան երկար տարիների ընթացքին, մինչեւ որ չի սլաքուել, որ Կովկասի Անկախութեան Կոմիտէին մասնակցելը կարող է լինել շահաւէտ գործ...

Մենք դիտէինք, պ. Նախարար, որ մեր ղեկացումները օտար չէին նաեւ Ձեզ: Դուք այդ ինքներդ ընդունել էք յիշեալ նիւթի մասին ունեցած մեր բազմաթիւ խօսակցութիւնների ժամանակ: Ձեր կողմից այդ վրաստի ընդունելը մեզ համար անհրաժեշտ նախապայման էր վերականգնելու համար մեր յարաբերութիւնները, որոնք փաստորէն աւելի քան մէկ տարի է որ խղւած էին (Տե՛ս Երեք Հանրապետութիւնների Խորհրդի 1929թ. դեկտ. 3 նիստը): Այդ պատճառով մենք հիմք ունէինք հաւատալու, որ Դուք վերջ ի վերջոյ կը վճռէք եռանդով դուրս գալ իրերի այն կացութեան դէմ, որ Դուք ինքներդ համարում էիք ոչ բնականոն: Սակայն, պատահեց հակառակը: Երեք Հանրապետութիւնների Խորհրդի 19 – 24 մարտ նիստերին Դուք մեզ յայտարարեցիք, թէ գործելով Անկախութեան Կոմիտէի ներկայացրած վերջնադրի սպառնալիքի տակ՝ «Վրացական Կոլեգիան»*) վճռել է մերժել Ազրբեջանի եւ Հիւս. Կովկասի Պատերազմութիւնների բանաձեւած պահանջները: Ձեզ անմիջապէս իմաց տրւեցաւ, թէ մենք չենք ընդունում, որ «Կոլեգիան» իրաւունք ունի Կովկասեան Հանրապետութիւնների փոխարարբերութիւններին վերաբերող հարցերը որոշելու: Մենք ցոյց տւինք Ձեզ, թէ անձնապէս Ձեզ վրայ, իբրեւ Վրաստանի օրինական լիազօրութեամբ օժտւած ներկայացուցչի, կընկնի

*) Վրաց կառավարութիւնը՝ լրացած կուսակցութեանց ներկայացուցիչներով:

հետեւանքների ողջ պատասխանատուութիւնը, եթէ յիշեալ վճիռը հաշւի առնւի Ձեր կողմից :

Հակառակ այս նախազգուշացման, որ դրի է առնւած Երեք Հանրապ. Խորհրդի արձանագրութիւնների մէջ, 26 մարտ մասնաւոր նամակի վրա էլ Դուք շարունակում էք պահել յամառ լուծութիւն : Դրանից մենք եզրակացնում ենք, որ Դուք համերաշխ էք Ձեր «Կոլեգիալի» հետ, եւ հարկադրւած ենք հաստատելու, որ Ձեր վարած քաղաքականութիւնը ոչ թէ Վրաստանի ազգային քաղաքականութիւնն է, այլ Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան, որի շարքերից է դուրս եկած Ձեր կառավարութիւնը : Իսկ Վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան քաղաքականութիւնը մենք ոչ մի ձեւով չենք կարող ընդունել, թէ անկեղծօրէն ձգտում է Կովկասեան Համադաշնակցութեան ստեղծման :

1929 թ. յունիսին, Երկրորդ Միջազգային Գործադիր Կոմիտէին աւած յուշագրի մէջ, Վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան Արտասահմանի Պատերազմութիւնը արտայայտել է հետեւեալ ձեւով. «Վրաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական կառավարութիւնը կանգնած է Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան մշակած քաղաքական դժի վրա և աշխատում է իրականացնել իր ունեցած բոլոր միջոցներով... Վրացիները չունին այնպիսի հարեւան մի պետութիւն, որի բարեկամական միջամտութեան վրա կարելի լինի յոյս դնել : Նրա միակ հարեւանն Թիւրքիան է, որ եթէ միջամտել է մեր գործերին, այդ եղել է միշտ մեր դէմ... Մեր նպատակն է պաշտպանել մեզ նման միջամտութիւնից : Ի հարկէ, կուսակցութիւնն այդ բանի համար չունի եւ ոչ մի միջոց : Այդ Ազգային Կառավարութեան կատարելիք դործն է : Այդ նպատակով նա պահում է սերտ կապ կովկասեան մահմետական հանրապետութիւնների ազգային ռամկավար կազմակերպութիւնների հետ և նրանց մէջ աշխատում է ամրապնդել կովկասեան օրիէնտացիան : Առհասարակ, բոլշեւիկեան հաշւեյարդարի ստեղծելիք միջոցառում ազգային բախումներից կարելի էր լինի խուսափել մօտիկութեամբ եւ կապակցութեամբ նրանց հետ եւ առաջուց նրանց մէջ հաստատելով մեր քաղաքական ուղեգիծը : Ուստի եւ մեր կուսակցութիւնը կանգնած է հորհրդային Միութեան բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւնների միութեան տեսակէտի վրա : Իսկ ազգային կառավարութիւնը աշխատում է մօտենալ կովկասեան ազգային կազմակերպութիւններին, որպէսզի ազդեցութիւն ձեռք բերի նրանց վրա... Կառավարութիւնը իր նպատակն է դրել պահպանել Վրաստանի միջազգային իրաւական վիճակն եւ դրանով

դիւրացնել Ազգերի Լիգայի գործը, որ յարմար վայրկեանին միջամտէ սեր գործերին»:

Այս խօսքերը տեղ չեն թողնում եւ ոչ մի երկմտութեան եւ փայլուն կերպով ցուցադրում են այն երկերեսանի դերը որ խաղում է վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցութիւնը Վրաստանի կովկասեան հարեւանների նկատմամբ: Ազրբեջանի եւ Հիւս-Ափկասի դիւի վերեւից ձեռք մեկնելով ուսւ ընկերվարական կուսակցութիւններին՝ վրաց սոցիալ – դէմոկրատները առանց քաշելու ընդունում են, որ իրենց կառավարութեան բարեկամական յարաբերութիւնները կովկասեան մահմետական հանրապետութիւնների ազգային կազմակերպութիւնների հետ իրապէս այլ նպատակ չունին, բայց եթէ Վրաստանի միջազգային իրաւական դիրքի ապահովումը:

Այստեղ մենք չառ հեռու ենք Կովկասեան Համադաշնակցութիւնից, որը, ակներեւ է, դիտւում է սոսկ որպէս դատարկ, գործնական իմաստից զուրկ մի բանաձեւ, որ սակայն պէտքական է Կովկասեան Համադաշնակցութեան անկեղծօրէն նւիրւած կովկասեան մահմետական հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների համակըրանքը շահելու համար: Որպէսզի պատկերը լինի կատարեալ, անհրաժեշտ է առաջ բերւած հաւատոյ հանդանակը համեմատել նորերս բերլինում գումարւած Երկրորդ Միջազգայինի Գործադիր Կոմիտէի հանած բանաձեւերի հետ:

Այդ բանաձեւերից մէկով, որ ընդունւած է միաձայնութեամբ, հետեւաբար եւ վրաց Սոցիալ – Դեմոկրատական կուսակցութեան Ներկայացուցչի մասնակցութեամբ, Երկրորդ Միջազգայինին յարող ազգային ընկերվարական կուսակցութիւնների վրա պարտականութիւն է դրւում՝ տեղական ազգային շահերը ստորադասել բանւոր դասակարգի բարձրագոյն շահերին, որպէսզի Եւրոպան պահպանւի, իբր թէ, յետաշրջութեան եւ Փաշիգմի կողմից իրեն սպառնացող վրասանդի դէմ: Այդ նպատակով նրանք պէտք է հրաժարւեն խորհրդային իշխանութեան դէմ ուղղւած բռնի գործերից եւ խորհրդային անտեսութեանը վնասող միջոցներից: Նրանց արգելւում են որոշապէս բոլոր այն գործերը, որոնք կարող են նկատւել որպէս ուղղակի կամ անուղղակի դաշնակցութիւն ներքին եւ արտաքին բոլոր այն ուժերի հետ, որոնք յեղափոխական դիրք են բռնում եւ կամ ձգտում են դրսի ուժերի միջամտութիւն առաջ բերել Խորհրդային Կառավարութեան գործերի մէջ:

Հակայեղափոխութեան առաջն առնելու նպատակով Երկրորդ Միջազգայինի կազմի մէջ մտնող ազգային ընկերվարական կուսակ-

ցուծիւնները հրաւիրւում են սահմանափակել իրենց գործունէութիւնը՝ որոնելով խաղաղ, ռամկավար միջոցներ խորհրդային տաղ-նապի լուծման համար։ Այս բանաձեւին թեր քէ տուող Վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան ներկայացուցիչները գործե-լակերպը տարօրինակ հակասութեան մէջ է նոյն կուսակցութեան ներկայացուցչի գործելակերպի հետ «Անկախութեան Կոմիտէում», որ թւում է թէ, հետապնդում է ճիշտ այն խնդիրները, որոնք այնպիսի՝ հանդիսաւորութեամբ զատապարտւած են Երկրորդ Միջազգայինի կողմից։

Առաջ բերւած այս օրինակը սպառնաց չէ՞ քաղաքական երկե-րեսութեան մի կուսակցութեան, որը, համաձայն վերեւ առաջ բեր-ւած յուշագրի, ուղղութիւն է տալիս վրաց կառավարութեան քաղա-քականութեան։

Երբեք եւ ո՛չ մի պայմանով մենք չենք կարող այս կարգի գոր-ծելակերպը ընդունել որպէս ասպետական-ազնիւ եւ օրինապահ Վր-րաստանի քաղաքականութիւն։ Մենք կամենում ենք մնալ հաւատա-րէմ Ազգային Վրաստանին, որի հետ մեր Հայրենիքի ճակատադիրը կապւած է անխզելի կապերով, եւ պիտի շարունակենք պայքարը ազատութեան եւ անկախութեան ընդհանուր իդէալի համար, սերտ համագործակցութեամբ վրաց այն կազմակերպութիւնների եւ կու-սակցութիւնների հետ, որոնք ազգային իդէալը դրել են աւելի բար-ձրը, քան կուսակցական եւ դասակարգային նկատումները, եւ մեզ պէս համոզւած են, որ Կովկասեան Համադաշնակցութեան իրակա-նացումը անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է Վրաստանի վերածնու-թեան։

Ահա թէ ինչու, սլ. Նախարար, Գ տարւայ աշխատակցութիւնից յետոյ, կորցնելով մեր վերջին յոյսը, թէ Դուք պիտի ազատուիք ոչ միայն Վրաստանի, այլեւ բովանդակ Կովկասի համար վտանգա-ւոր ազդեցութիւններից, մենք, խորունկ ցաւով, հարկադրւած ենք վերջ դնել Հիւսիսային Կովկասի Հանրապետութեան Պատւիրակու-թեան համագործակցութեան Զեր Լէգատիոնի հետ եւ վերադարձնել մեզ գործելու ազատութիւն...»

Հրատարակութեան տալով այս նամակը՝ սլ. Հ. Բամմատը եզրա-փակում է հետեւեալ խօսքերով. «Խնձ թւում է, թէ առաջ բերւած այս վաւերագիրը առանձին մեկնութիւնների պէտք չունի։ Նրա ստո-րագրութեան օրից անցել է մօտ չորս տարի։ Ժամանակն ու դէպ-քերը ամբողջապէս հաստատեցին ճշտութիւնը այն դնահատութեան, որ Հիւս. — Կովկասի Պատւիրակութիւնը տւել էր Վրաց Սոցիալ — Դեմոկրատական Կուսակցութեան եւ վրաց պաշտօնական հիմնար-

կութիւնների գործունէութեան մասին: — Նրանք արին ամէն ինչ, որ Հիւսիսային Կովկասը յետ մղեն Վրաստանից եւ Կովկասեան ժողովրդները մէջ ցանեն վտանգաւոր պառակտումն ու փոխադարձ անվրասահութիւնը: Բարեբախտաբար, նրանք հասան միայն այն բանին, որ աւելի եւս ամրապնդեցին կապերն ու մտքի միութիւնը այն վրացիների եւ լեռնականների, որոնք այլ կերպ չեն երեւակայում ազատագրութիւնը, քան եթէ համերաշխ գործունէութեամբ:»

II

ՄՈՒՍԱԽԱԹԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Կաւկազ» ամսագրի սարիլեան համարում հրատարակւած է Աղըրէշյանի «Մուսաւաթ» կուսակցութեան հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը. —

Մեծարգոյ Պ. խմբագիր,

Շատ ենք խնդրում Ձեզ՝ չմերժել հրատարակել Ձեր յարգելի ամսագրի մօտակայ համարում «Մուսաւաթ» կուսակցութեան 1933 թ. դեկտ. 18ին տեղի ունեցած համագումարի բանաձեւը, որ կցւած է սրան:

Ընդհանուր ժողովի դիւան՝ Խալիլ Խաւ Մամետլի, Ռուստամբէյի Շէֆի, Սէլիմ Աղասիբէյի: 25 մարտ, 1934 թ.:

Բանաձեւը. — «1933 թ. տեղի ունեցաւ Աղըրէշյանի «Մուսաւաթ» կուսակցութեան Համագումարը, որի մէջ ընդհանուր խնդիրների կապակցութեամբ քննութեան ենթարկեց եւ յիշեալ կուսակցութեան վիճակը:

Հանեցին մի շարք կարեւոր որոշումներ:

Ի միջի այոց, Համագումարը հաստատեց՝ նախ՝ յարաբերութիւնների սրումը կուսակցութեան անդամների հոծ մեծամասնութեան եւ նրա նախագահ Մամէտ Էմին Ռասուլ Ձաղէի միջեւ, իբրեւ հետեւանք տարակարծութեան սկզբունքային, գործելակերպի վերաբերող եւ կաղմակերպական բնոյթ կրող հարցերի նկատմամբ. երկրորդ՝ նախագահի անձնական ու էսական գործերը. երրորդ՝ անկերպարան վիճակը կուսակցութեան, որի կենտրոնական մարմինը երկու եւ կէս տարի է որ քայքայել է եւ մատնանշւած պատճառների հետեւանքով չէ վերակազմուում, եւ չորրորդ՝ կուսակցութեան մեկուսացումը, իբրեւ արդիւնք կուսակցական զաղտնի գործելակերպի:

Սրա հիման վրա համագումարը որոշեց. այլևս Մ. Է. Ռասուլ-Ջադէին կուսակցութեան նախագահ չհամարել, դատուել նրանից եւ փոխարինելով նրան ուրիշ անձով՝ վերականգնել կենտրոնական Մարմինը:

Համաձայն այս որոշման տեղի ունեցաւ թէ նոր նախագահի եւ թէ կուսակցութեան կենտրոնական մարմնի ընտրութիւնը:

Միջամանակ Համագումարը՝ նկատելով, որ հայրենիքի ապրած վայրկեանի ներկայ պայմաններում նեղ-կուսակցական աշխատանքի համար տեղ չկայ, ջերմ բաղձանք յայտնեց ամենասերտ յարաբերութեան մէջ մտնել երկրի ու բովանդակ կովկասի ուրիշ քաղաքական հոսանքների եւ առողջ ուժերի հետ եւ նրանց հետ միասին կազմել ազատագրական պայքարի ընդհանուր գործօն ճակատ:»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ. — Մեր ստացած մասնաւոր տեղեկութիւններից պարզւում է, որ Մուսաւաթի մէջ բաւական երկար ժամանակ տիրող սուր տարակարծութիւնն ու պայքարը արդիւնք են տեսակէտների տարբերութեան թիւրքիայի վերաբերմամբ: Յաղթող են դուրս եկել «թիւրքասէրների» հոսանքը, որին պատկանում են գլխաւորապէս թիւրքիայում ապրող ազրբէջանցիները. սրանք կողմնակից են ամենասերտ կապակցութեան թիւրքիայի հետ եւ Ազրբէջանի ճակատագիրը ամբողջապէս կապում են թիւրքիային: Մինչդեռ Եւրոպա գտնուող գործիչներն ընդհանրապէս (եւ սրանց մէջ Մ. Է. Ռասուլ-Ջադէն) կուսակից են Ազրբէջանի անկախութեան, կովկասեան համագաղնակցութեան ստեղծումին եւ գործունէութեան ազատութեան Ազրբէջանի վերաբերող քաղաքականութեան ասպարէզում:

